

การทบทวนเบื้องต้นของแนวคิด “มิติสังคมวัฒนธรรมกับความเสี่ยง” *

สิทธิโชค ชาวไร่เงิน
สำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ

“Risk” หรือ “ความเสี่ยง” มีรากศัพท์มาจากภาษาละตินว่า “RISCUM” ซึ่งถูกใช้ครั้งแรกในยุโรป เมื่อราวศตวรรษที่ 15 โดยมีความหมายว่า “ภัยที่อาจเกิดขึ้นขณะเดินเรือซึ่งอยู่นอกเหนือการควบคุมของมนุษย์” ความหมายดังกล่าวดำรงอยู่จนกระทั่งในศตวรรษที่ 17 ก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไป

ความหมายของ “ความเสี่ยง”

ในศตวรรษที่ 17-18 เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมมากมายขึ้นในยุโรป เช่น เกิดระบบการผลิตแบบอุตสาหกรรม เกิดการบริหารจัดการองค์กรแบบกลไก (Scientific Management) เกิดสถาบันทางสังคมต่างๆ อาทิ รัฐบาล โรงพยาบาล โรงเรียน ซึ่งนักวิชาการเรียกกระบวนการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองเหล่านี้ว่า “ความเป็นสมัยใหม่” (Modernity)

ความเป็นสมัยใหม่นี้ มีอุดมคติที่เป็นพลังขับเคลื่อนสำคัญ คือ อุดมคติที่มองว่า ชีวิตมนุษย์จะก้าวหน้าได้ต้องอาศัยความรู้จากกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ เพราะความรู้จากวิทยาศาสตร์จะช่วยให้มนุษย์ค้นพบกฎที่ควบคุมธรรมชาติและสังคม การรู้จักก็เท่ากับรู้ว่าจะควบคุมธรรมชาติและสังคมอย่างไร และเมื่อมนุษย์สามารถควบคุมจัดการทั้งโลกธรรมชาติและโลกทางสังคมได้ ก็จะทำให้ชีวิตมนุษย์ก้าวหน้าไปเรื่อยๆ

ความรู้ทางวิทยาศาสตร์แขนงหนึ่งที่เกิดในยุคดังกล่าวคือ “สถิติ” สถิติถูกใช้ในการสร้าง “มาตรฐาน” และ “สิ่งเบี่ยงเบน” หลากอย่างในสังคม รวมทั้งยังถูกนำมาใช้ประเมินผลกระทบจากภัยอันตราย เช่น โรคระบาด อีกด้วย เมื่อนำมาใช้ประเมินภัยอันตรายมากขึ้นก็ทำให้มนุษย์มองเห็นสาเหตุ ปัจจัย และขอบเขตผลกระทบของภัยอันตรายชัดเจนขึ้น จนสามารถทำนายการเกิดภัยอันตรายและผลกระทบในอนาคตได้ ส่งผลให้นิยาม “ความเสี่ยง” เปลี่ยนแปลงไป จากเดิมที่เป็นสิ่งซึ่งไม่สามารถควบคุมได้ มาเป็นสิ่งที่แม้จะอันตราย แต่มนุษย์ก็สามารถประเมินและควบคุมได้

เมื่อเข้าสู่ศตวรรษที่ 20 ความหมายของความเสี่ยงได้เปลี่ยนแปลงอีกครั้ง ในยุคนี้อิทธิพลของความเสี่ยงกลายเป็นคำที่ผู้คนใช้โดยทั่วไปและไม่ได้จำกัดความหมายเฉพาะภัยอันตรายทางธรรมชาติที่ส่งผลกระทบในวงกว้าง อย่างน้ำท่วม พายุ หรือโรคระบาด เท่านั้น แต่มีความหมายเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับความเสี่ยงในชีวิตประจำวันด้วย เช่น ข้ามถนนจะโดนรถชนหรือไม่ ของใช้ที่ซื้อมามีคุณภาพแค่ไหน สอบแข่งขันเข้ามหาวิทยาลัย จะได้เรียนคณะที่คาดหวังหรือเปล่า เป็นต้น

* ห้ามอ้างอิง เอกสารอยู่ระหว่างการปรับปรุงข้อมูลเพื่อตีพิมพ์เผยแพร่
ใช้เฉพาะการประชุมเชิงปฏิบัติการทบทวนสถานะองค์ความรู้มิติสังคมวัฒนธรรมกับความเสี่ยงสุขภาพฯ ปี 2560 เท่านั้น

นักสังคมวิทยา เดบอราห์ ลุปตัน (Deborah Lupton) กล่าวว่า ตั้งแต่ทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา ผู้คนพูดถึงความเสี่ยงกันอย่างแพร่หลาย สังเกตได้จากรายงานข่าวที่ว่าด้วยความเสี่ยงต่างๆ ในหน้าหนังสือพิมพ์และอินเทอร์เน็ต ลุปตันยังพบอีกว่า “พื้นที่สื่อ” ได้กลายเป็น “พื้นที่แข่งขันตรวจสอบเรื่องความเสี่ยง” ระหว่างสถาบันและผู้เชี่ยวชาญ กับ ผู้คนทั่วไป กล่าวคือ ในด้านหนึ่ง สถาบันและผู้เชี่ยวชาญได้ใช้พื้นที่สื่อเพื่อเผยแพร่หลักเกณฑ์ในการนิยามว่าอะไรคือความเสี่ยงและควรจัดการอย่างไร เช่น โฆษณา รณรงค์การมีเพศสัมพันธ์อย่างปลอดภัย โปสเตอร์การดื่มแอลกอฮอล์แต่พอประมาณ โครงการรณรงค์ให้ผู้คนออกกำลังกาย ฯลฯ ในขณะที่อีกด้านหนึ่ง ผู้คนทั่วไปก็ใช้ช่องทางเดียวกันในการตรวจสอบข้อมูลและหลักเกณฑ์ของผู้เชี่ยวชาญ รวมทั้งนำเสนอหลักเกณฑ์ที่แตกต่างออกมา ทำลายหลักเกณฑ์ของสถาบันและผู้เชี่ยวชาญอีกด้วย ในบริบทสังคมปัจจุบันเกิดปรากฏการณ์การตรวจสอบข้อมูลที่รัฐเผยแพร่โดยผู้คนทั่วไปอย่างชัดเจนจากสื่อสังคมออนไลน์ต่างๆ เช่น เฟสบุ๊ก ทวิตเตอร์ ฯลฯ

กล่าวได้ว่า ในช่วงเปลี่ยนผ่านศตวรรษ ความหมายของความเสี่ยง ได้กลายเป็นประเด็นสำคัญเรื่องหนึ่งของสังคมตะวันตก **เกิดพลวัตความหมายของความเสี่ยงมากมาย** จากการต่อสู้เพื่อช่วงชิงนิยามความหมายของตัวละครหลายตัว ไม่ว่าจะเป็นการต่อสู้ระหว่างสถาบันกับผู้เชี่ยวชาญ ระหว่างผู้เชี่ยวชาญในสาขาความรู้เดียวกัน ระหว่างผู้เชี่ยวชาญที่ต่างสาขาความรู้ ระหว่างผู้เชี่ยวชาญกับคนทั่วไป และระหว่างคนทั่วไปกันเอง ผ่านพื้นที่สื่อหลากหลายช่องทาง จนส่งผลให้เรื่อง “ความเสี่ยง” นั้นซับซ้อนกว่ายุคสมัยก่อนหน้าอย่างยิ่ง

แนวคิดในการศึกษา “ความเสี่ยง”

ลุปตันแบ่งแนวคิดในการศึกษาความเสี่ยงเป็น 2 กลุ่ม คือ แนวคิดเทคนิคของผู้เชี่ยวชาญ และ แนวคิดการประกอบสร้างทางสังคม โดยมีรายละเอียด ดังนี้

1. แนวคิดเทคนิคของผู้เชี่ยวชาญ (Technico-Scientific perspectives)

แนวคิดนี้มุ่งเน้นการศึกษาหรือคำนวณความเป็นไปได้ของการเกิดภัยอันตรายและผลกระทบต่างๆ ที่ตามมา โดยศึกษาทั้งภัยพิบัติทางธรรมชาติและภัยพิบัติที่เกิดจากมนุษย์ ตัวอย่างหัวข้อการศึกษาความเสี่ยงของผู้ที่นิยมใช้แนวทางนี้ เช่น จะระบุ (identify) ความเสี่ยงด้วยวิธีใด วิธีนั้นมีความเป็น “วิทยาศาสตร์” หรือไม่อย่างไร ตัวแบบการอธิบายความเสี่ยงครอบคลุมประชากรมากน้อยแค่ไหน เป็นต้น

แนวคิดเทคนิคของผู้เชี่ยวชาญนั้น เชื่อมั่นในหลักการที่เป็นวิทยาศาสตร์ มีกรอบคิดพื้นฐานที่เชื่อว่าภัยอันตรายใดๆ ก็ตาม ที่ผ่านการวิเคราะห์ประเมินจากกระบวนการที่เป็นวิทยาศาสตร์อันประกอบด้วยเทคโนโลยีที่ก้าวหน้าและสถิติที่เที่ยงตรงว่ามีความเป็นไปได้ที่จะเกิดขึ้นและส่งผลกระทบแล้ว สิ่งนั้นเป็น **ความเสี่ยงที่แท้จริง (Truth)** และเป็นกลาง มีลักษณะเป็นภววิสัย (Objective) ต่างไปจากความเห็นหรือความคิดของปัจเจกซึ่งเป็นอัตวิสัย (Subjective) ดังเห็นได้จากตัวอย่างงานศึกษาชิ้นหนึ่งของแนวทางนี้คือ “การศึกษาการรับรู้ความเสี่ยงของปัจเจก” โดยนักจิตวิทยาเชิงรู้คิด (Cognitive psychology) มีคำถามการวิจัยว่า ปัจจัยอะไรที่ทำให้คนประเมินความเสี่ยงแตกต่างกัน ข้อค้นพบจากการศึกษา มีดังนี้ (1) **ความใกล้ไกลของเรื่อง** คนจะมองภัยที่ใกล้ตัวว่าเป็นความเสี่ยงมากกว่าภัยที่อยู่ไกลตัว (2) **ปริมาณข่าวที่ออกสื่อ** คนจะมองภัยที่ออกสื่อบ่อยว่าเป็นความเสี่ยงมากกว่าภัยที่ออกสื่อน้อย และ (3) **การสร้างภาพติดตา** คนจะมองภัยที่สร้างภาพติดตาให้แก่ตัวเองว่าเป็นความเสี่ยงมากกว่าภัยที่ไม่ได้สร้างภาพติดตาให้ จากผลการศึกษาจึงทำให้กล่าวได้ว่าการเข้าใจความเสี่ยงของมนุษย์มีอคติและสามารถผิดพลาดได้

อย่างไรก็ดี แนวทางนี้ถูกโจมตีจากนักสังคมศาสตร์หลายประการ โดยประเด็นสำคัญที่ถูกรวบรวมก็คือ การลดทอนความซับซ้อนของมนุษย์และสังคมให้เหลือเพียงมิติกายภาพเท่านั้น แมรี ดักลาส (Mary Douglas) วิพากษ์ว่า แนวคิดนี้ลดทอนความซับซ้อนของมนุษย์ทั้งเชิงกายภาพชีวภาพ เชิงสังคมวัฒนธรรม และมีมิติอื่นทั้งหมด ทำให้มนุษย์ภายใต้แนวคิดเทคนิคของผู้เชี่ยวชาญ เป็นเพียง “คนโง่” (Fools) ที่แม้จะไม่อยากเผชิญความเสี่ยง แต่ก็ไม่สามารถคาดคะเนมันได้ และต้องเผชิญความเสี่ยงนั้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ดักลาสอธิบายว่า แม้แนวทางนี้จะบอกว่าตัวเองนั้นสนใจ “การใช้เหตุผล” (rational actions) ของมนุษย์ แต่ก็ละเลยมิติต่างๆ ที่มนุษย์อาศัยเพื่อประเมินสถานการณ์ อาทิ สังคมวัฒนธรรม การเมือง เศรษฐกิจ จนกลายเป็นว่าแนวทางนี้สนใจเพียง “พยาธิสภาพของการรับรู้” (Pathology of perception) ของปัจเจกเท่านั้น นอกจากนี้ ก็ยังเสนอภาพรวมกับมนุษย์ต่างคนต่างแยกออกไปประมวลสถานการณ์ความเสี่ยงอยู่ตัวคนเดียวและประเมินความเสี่ยงเพื่อประโยชน์ตัวเองเท่านั้น

ลุปตันวิจารณ์แนวคิดเทคนิคของผู้เชี่ยวชาญว่า ลดทอนมนุษย์เป็นเพียง “หน่วยประมวลข้อมูล” (information-processing unit) เท่านั้น บางคนวิจารณ์ว่า การที่แนวคิดเทคนิคของผู้เชี่ยวชาญศึกษาความเสี่ยงโดยมุ่งความสนใจเฉพาะคุณลักษณะที่วัดได้ของปัจเจกเท่านั้น โดยเฉพาะ “พฤติกรรม” เพียงอย่างเดียวโดยละเลยปัจจัยอื่นที่วัดไม่ได้ออกไปจากการศึกษา ทำให้แนวทางนี้สร้างข้อสรุปที่เหมารวมและไม่ชัดเจน โดยมักสรุปว่าพฤติกรรมที่แสดงออกนั้นเป็นสาเหตุของความเสี่ยง หรือในทางกลับกันคือความเสี่ยงนำไปสู่พฤติกรรมนั้น ข้อสรุปเช่นนี้ยังนำไปสู่การจำแนกกลุ่มออกเป็นแค่ 2 กลุ่ม คือ “ขาว-ดำ” โดยดูจากพฤติกรรมเสี่ยง ได้แก่ 1. “คนที่มักแกว่งเท้าหาเสี้ยน” (Sensational seeker) หรือพวกที่มีพฤติกรรมเสี่ยง และ 2. คนที่นิยมหลีกเลี่ยงความเสี่ยง หรือพวกที่มีพฤติกรรมสุขภาพ

2. แนวคิดการประกอบสร้างทางสังคม (Social-Construction perspectives)

ลุปตัน กล่าวว่า การศึกษา “ความเสี่ยง” ในมิติสังคมวัฒนธรรม เริ่มต้นราวทศวรรษ 1980-1990 โดยประเด็นร่วมที่นักวิชาการกลุ่มนี้มีร่วมกันก็คือ การทำความเข้าใจบริบทแวดล้อมทางสังคมที่ส่งผล (และได้รับผล) ต่อความเข้าใจและการจัดการ “ความเสี่ยง” ของมนุษย์ ไม่ว่าจะ เป็นบริบททางสิ่งแวดล้อมอย่างระบบนิเวศ ภูมิศาสตร์ หรือบริบททางสังคม เช่น วัฒนธรรม การเมือง และเศรษฐกิจ มีนักวิชาการจากหลากหลายสาขาที่สนใจศึกษาความเสี่ยงตามแนวทางนี้ เช่น ปรัชญา สังคมวิทยา มานุษยวิทยา จิตวิทยาสังคม เชิงวิพากษ์ (Critical social psychology) วัฒนธรรมและสื่อศึกษา (Culture and Media studies) ภูมิศาสตร์เชิงวัฒนธรรม (Cultural geography) วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีศึกษา (Science and Technology Studies) เป็นต้น

Lupton, Prof. Deborah

ลุปตันสรุปว่าเราอาจจำแนกการศึกษามิติสังคมวัฒนธรรมของความเสี่ยงออกเป็น 3 แนวคิด ดังต่อไปนี้

(1) แนวคิดการตีความสัญลักษณ์ทางสังคมวัฒนธรรม (Socio-Cultural/Symbolic approach)

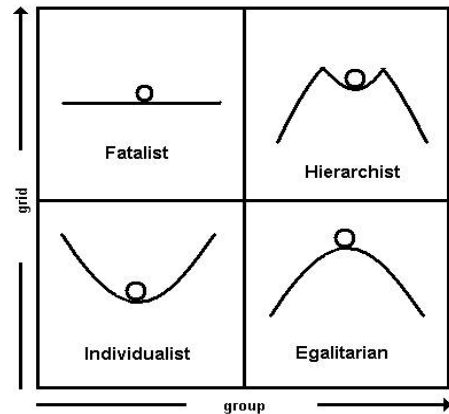
แนวคิดนี้มีหลักการพื้นฐานว่า “ความเสี่ยง” มีมิติสังคมวัฒนธรรมกำกับอยู่เสมอ จะศึกษาความเสี่ยงและการจัดการความเสี่ยงในสังคมใดก็ต้องศึกษามิติสังคมวัฒนธรรมของสังคมนั้นด้วย เพราะการรับมือกับภัยอันตรายเป็นเรื่องซับซ้อนและเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับผู้คนและสถาบันทางสังคมจำนวนมาก ดังนั้น หลักเกณฑ์ในการนิยามและประเมินความเสี่ยงจึงไม่สามารถเป็นสิ่งที่ปัจเจกแต่ละคนกำหนดขึ้นเองได้ หากแต่ต้องเป็นสิ่ง

ที่ทั้งสังคมร่วมกันนิยามและร่วมกันใช้ ด้วยเหตุนี้ “ความเสี่ยง” จึงมีมิติสังคมวัฒนธรรมกำกับอยู่เสมอ ไม่ได้เป็น เรื่องของปัจเจกโดยสมบูรณ์

นักวิชาการคนสำคัญในแนวทางนี้ คือ แมรี ดักลาส โดยเธอและเพื่อนร่วมงาน อารอน วิลดอฟสกี (Aron Wildovsky) ได้พัฒนาตัวแบบการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างมุมมองเรื่องความเสี่ยงกับโลกทัศน์ทางสังคมของผู้คนขึ้นมาชุดหนึ่ง ชื่อว่า “Grid-Group Model”

“Grid” คือ โลกทัศน์ที่คนมีเกี่ยวกับเงื่อนไขทางสังคมวัฒนธรรมที่กำหนดแบบแผนความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในกลุ่ม (เช่น “เพศ” (เพศหญิงกับเพศชายอยู่ด้วยกันสองต่อสองไม่ได้) “อายุ” (รุ่นน้องต้องเคารพรุ่นพี่เสมอ) สีมัว บ้านเกิด ศาสนา ความเชื่อ ฯลฯ) โดยสุดขั้วด้านหนึ่งของโลกทัศน์เช่นนี้ คือ “High grid” หรือการมีมุมมองว่าสังคมเต็มไปด้วยเงื่อนไขทางสังคมวัฒนธรรมที่กำกับชีวิตมากมาย ผู้คนแทบไม่มีเสรีภาพในการเลือกทางเดินของตัวเอง และอีกสุดขั้วอีกด้านหนึ่งก็คือ “Low grid” หรือการมองว่าสังคมมีเงื่อนไขเหล่านั้นน้อย

“Group” คือ โลกทัศน์ที่คนมีต่อความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างกลุ่มตนกับคนกลุ่มอื่นในสังคมว่าเป็นอย่างไร เช่น อนุญาตหรือยอมรับให้คนนอกกลุ่มหรือความคิดของโลกภายนอกเข้ามาในสังคมหรือไม่ อนุญาตให้เข้ามาเล็กน้อยแค่ไหน เป็นต้น ซึ่งสุดขั้วด้านหนึ่งของโลกทัศน์เช่นนี้ก็คือ “High group” หรือ การปิดตัวเองต่อสังคมภายนอก เน้นความเป็นหนึ่งเดียวของคนในกลุ่มสังคม และเน้นความเป็นเอกลักษณ์ซึ่งแตกต่างไปจากกลุ่มทางสังคมอื่น ส่วนอีกขั้วหนึ่งของโลกทัศน์เช่นนี้ก็คือ “Low group” หรือการเปิดรับ “ความเป็นอื่น” อย่างไม่รังเกียจ ไม่มองความเป็นอื่นเป็นศัตรูคู่ตรงข้าม ขณะเดียวกันก็เน้นความเป็นปัจเจกชนของสมาชิกในกลุ่มแทนการมีเอกลักษณ์เป็นหนึ่งเดียวกันของคนในกลุ่มสังคม

ดักลาสและวิลดอฟสกี นำโลกทัศน์ทั้งสองลักษณะนี้มารวมกัน แล้วสร้างตัวแบบการอธิบาย มุมมองและการจัดการความเสี่ยงที่สัมพันธ์กับโลกทัศน์ทางสังคม โดยจำแนกออกเป็น 4 แบบ ดังต่อไปนี้

1. “High grid, high group” เป็นโลกทัศน์ที่มองว่าสังคมมีความเข้มงวดต่อการให้สมาชิกเคารพกฎระเบียบ ไม่ยอมให้ระเบียบที่สืบทอดกันมาถูกละเมิดหรือทำลายอย่างเด็ดขาด ไม่ว่าจะสถาบันทางสังคมที่เก่าแก่จะกำหนดนิยามและสร้างมาตรการการจัดการกับความเสี่ยงและกลุ่มเสี่ยงอย่างไร สมาชิกในสังคมจะต้องเห็นพ้องและปฏิบัติตามเท่านั้น
2. “Low grid, high group” เป็นโลกทัศน์ที่มองว่าสังคมเน้นความเป็นกลุ่มก้อน แต่จะไม่ มีเงื่อนไขทางวัฒนธรรมมาซ้อนทับกำกับมากนัก อย่างไรก็ตามก็ดี สังคมก็จะไม่ยอมรับค่านิยมของคนนอกกลุ่มเด็ดขาด และมักกล่าวโทษว่าความเสี่ยงเกิดจากสิ่งหรือคนภายนอกกลุ่มมากกว่าสมาชิกของกลุ่มตัวเอง
3. “Low grid, low group” เป็นโลกทัศน์ที่ให้คุณค่ากับการเป็นปัจเจกชนนิยม เน้นเสรีภาพส่วนบุคคล และจำกัดบทบาทของสถาบันทางสังคมที่จะก้าวท้าวเสรีภาพดังกล่าว บนโลกทัศน์เช่นนี้จะมองว่าการจัดการความเสี่ยงเป็นเรื่องส่วนบุคคล สถาบันทางสังคมไม่ควรมาก้าวท้าว และมองว่าความเสี่ยงไม่ได้มีแต่ด้านลบหรืออันตรายอย่างเดียว แต่ยังมีด้านบวกซึ่งอาจนำประโยชน์มาให้ผู้มีพฤติกรรมเสี่ยงได้อีกด้วย

4. “Low group”, “high grid” เป็นโลกทัศน์ที่เห็นว่าคนในสังคมไม่มีความเป็นหนึ่งเดียวกัน ซ้ำยังรู้สึกว่าการระเบียบทางวัฒนธรรมที่กำกับชีวิตสมาชิกในสังคมนั้นมีมากมาย จนสมาชิกแต่ละคนไร้อำนาจในการควบคุมชีวิตของตัวเอง บนโลกทัศน์แบบนี้ ผู้คนจะมองว่าความเสี่ยงเป็นสิ่งที่เลี่ยงไม่ได้ และตัวสมาชิกเองก็ป้องกันไม่ได้ด้วย รวมทั้งมองว่าความเสี่ยงเป็นเรื่องของโชคชะตาของแต่ละคนที่ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงอะไรได้ เพราะถูกกำหนดมาแล้ว

โดยสรุป การศึกษา “ความเสี่ยง” ภายใต้แนวคิดการวิเคราะห์สัญลักษณ์ทางสังคมวัฒนธรรมนี้ มุ่งทำความเข้าใจบริบททางสังคมวัฒนธรรมที่มีอิทธิพลต่อโลกทัศน์ทางสังคมของสมาชิกในสังคม ซึ่งโลกทัศน์ทางสังคมดังกล่าวนี้เป็นสิ่งที่สมาชิกในสังคมใช้ประเมินและจัดการความเสี่ยงเช่นกัน ดังนั้น จะศึกษาความเสี่ยงในสังคมได้ก็ต้องเข้าใจโลกทัศน์ทางสังคมของผู้คนในสังคมนั้นด้วย

(2) สังคมความเสี่ยง (Risk Society)

แนวคิดนี้สนใจความสัมพันธ์ระหว่าง “ความเสี่ยง” กับ “ความเป็นสมัยใหม่” โดยเน้นการศึกษาสังคมยุโรปที่ก้าวหน้าเป็นหลัก มีนักคิดคนสำคัญ 2 คน คือ อูริช เบ็คส์ (Ulrich Beck) และ แอนโทนี กิดเดนส์ (Anthony Giddens)

เบ็คส์และกิดเดนส์อธิบายว่า ลักษณะและมุมมองที่คนในยุคปัจจุบันมีต่อภัยอันตรายและความเสี่ยงนั้นแตกต่างจากในอดีต กล่าวคือ ในยุคโบราณก่อนที่ความรู้เหตุผลแบบวิทยาศาสตร์และระบบการผลิตแบบอุตสาหกรรมจะเกิดขึ้น ภัยอันตรายสำคัญของมนุษย์ล้วนแต่เป็นภัยธรรมชาติ ซึ่งผู้คนมองว่ามีสาเหตุจากอำนาจเหนือธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็น พระเจ้า เทพเจ้า ปีศาจ ซึ่งมนุษย์ไม่สามารถควบคุมจัดการอะไรได้ ต่อมาราวศตวรรษที่ 18 เมื่อวิทยาการความรู้ทางวิทยาศาสตร์เจริญรุ่งเรือง ได้ทำให้การควบคุมจัดการภัยจากธรรมชาติมีประสิทธิภาพมากขึ้น อันตรายที่กลายเป็นความเสี่ยงหลักของมนุษย์กลายเป็นพฤติกรรมเสี่ยงต่อสุขภาพของมนุษย์เองแทน เช่น การสูบบุหรี่ ดื่มสุรา การเกิดอุบัติเหตุ เป็นต้น ความเสี่ยงกลายเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นเอง ดังนั้น วิธีการจัดการความเสี่ยงก็คือการควบคุมไม่ให้มนุษย์เกิดพฤติกรรมเสี่ยงต่างๆ นั่นเอง

ตั้งแต่ศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา สังคมตะวันตกได้เผชิญกับภัยอันตรายรูปแบบใหม่ที่ส่งผลกระทบเสียหายต่อชีวิตผู้คนจำนวนมาก นั่นคือ ภัยที่เป็นผลจากการใช้เทคโนโลยีและอุตสาหกรรม เช่น น้ำเสีย อากาศเสียโลกร้อนจากสารเคมีที่โรงงานอุตสาหกรรมปล่อยออกมา สารเคมีรั่วไหลจากโรงไฟฟ้าเหมืองแร่ การระเบิดของโรงไฟฟ้านิวเคลียร์ เป็นต้น ทั้งหมดถือเป็นภัยอันตรายจากน้ำมือมนุษย์และก่อผลกระทบในวงกว้าง อย่างไรก็ตาม ในขณะนี้รัฐสามารถจัดการพฤติกรรมเสี่ยงสุขภาพได้ แต่แทบไม่สามารถจัดการภัยรูปแบบใหม่ดังกล่าวนี้ได้ ซ้ำร้ายในบางกรณียังปิดบังพลเมืองหรือแม้แต่โกหกพลเมืองว่าสามารถจัดการต่อความเสี่ยงนั้นได้

จากการเผชิญกับภัยแบบใหม่ที่ยังไม่สามารถหาวิธีจัดการได้อย่างมีประสิทธิภาพ ในขณะเดียวกันก็ไม่สามารถพึ่งพารัฐในการปกป้องได้ ส่งผลให้ผู้คนในสังคมสมัยใหม่รู้สึกถึง “ความไม่มั่นคง” หรือ “ความเสี่ยง” ในชีวิต และเริ่มทำหาคำอธิบายและข้อเสนอแนะในการจัดการความเสี่ยงของผู้เชี่ยวชาญและเจ้าหน้าที่รัฐ โดยเฉพาะผู้เชี่ยวชาญด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีและด้านสาธารณสุข โดยใช้ประสบการณ์ชีวิตของตัวเองในการเผชิญและรับมือความเสี่ยงมาโต้แย้งกับความรู้จากการศึกษาทดลองของผู้เชี่ยวชาญและเจ้าหน้าที่รัฐ รวมทั้งใช้การเมืองภาคประชาชนเคลื่อนไหวทางสังคมต่อสู้กับอำนาจคำอธิบายและวิธีการจัดการกับความเสี่ยงของรัฐ

Ulrich Beck

Anthony Giddens

ไม่เพียงแต่ความรู้ทางวิทยาศาสตร์และการแพทย์เท่านั้นที่ถูกท้าทายโต้แย้ง การเผชิญความเสี่ยงแบบใหม่ยังพาให้ผู้คนในโลกตะวันตกท้าทายกับฐานคติความเชื่อที่ตั้งอยู่บนมิติทางสังคมวัฒนธรรมที่เก่าแก่กว่าวิทยาศาสตร์และการแพทย์ อย่างเช่นเรื่อง “ความสัมพันธ์ชาย-หญิง” อีกด้วย เบ็คส์และกิดเดนส์อธิบายว่า ในศตวรรษที่ 18 ซึ่งเป็นยุคเริ่มต้นของสังคมอุตสาหกรรมในโลกตะวันตก การแบ่งงานกันทำโดยดูจาก “เพศ” นั้นมีความชัดเจน ผู้ชายคือแรงงานหลักในระบบการผลิตแบบอุตสาหกรรม ผู้หญิงเป็นได้แค่ผู้ช่วยในฐานะเมียหรือแม่ที่ทำงานบ้านให้ การขีดเส้นแบ่งประเภทของงานบนฐานคติทางเพศเช่นนี้ถูกอธิบายและยอมรับกันว่าเป็น “ธรรมชาติ” จนเรียกได้ว่า ระบบเศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรมเกิดขึ้นและพัฒนาได้โดยมีแนวคิดทางสังคมเรื่องธรรมชาติของหญิงชายเป็นตัวหลักต้นสำคัญประการหนึ่ง

อย่างไรก็ดี ในยุคปัจจุบันเมื่ออุตสาหกรรมทุนนิยมโดมิเนชันวิพากษ์และท้าทาย อคติทางเพศที่ค้ำจุนระบบดังกล่าวก็โดนหางเลขไปด้วย เกิดการรณรงค์มากมายเพื่อทำลายอคติดังกล่าว เพื่อให้เกิดการยอมรับความเท่าเทียมระหว่างเพศมากขึ้น โดยมีนักวิชาการและนักเคลื่อนไหวสตรีนิยม (Feminism) เป็นกำลังสำคัญผลคือผู้หญิงได้รับความเท่าเทียมทางสังคมมากขึ้น การกีดกันทางสังคมสู่ตลาดแรงงานลดลง การทบทวนแนวคิดเรื่องความสัมพันธ์ชายหญิงยังขยายไปในปริภูมิอื่นอีกด้วย เช่น “ครอบครัว” และ “การแต่งงาน” ก็ถูกตั้งคำถามและนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเชิงรูปธรรมมากขึ้นเรื่อยๆ เช่น การเป็นพ่อแม่เลี้ยงเดี่ยว (Single mom/dad) ไม่ได้เป็นเรื่องน่าอับอายอีกต่อไป การแต่งงานระหว่างชายหญิงที่มีลูกติดทั้งคู่ก็พบมากขึ้น การแต่งงานของเพศเดียวกันได้กลายเป็นสิทธิ์ที่รับรองโดยกฎหมายในหลายประเทศ เป็นต้น

โดยสรุป ในสายตาของเบ็คส์และกิดเดนส์แล้ว ปรากฏการณ์ในสังคมตะวันตกปัจจุบันก็คือ การที่สังคมตะวันตกอาศัย “ความเป็นสมัยใหม่” ต่างๆ เช่น ระบบการผลิตแบบอุตสาหกรรม ความรู้วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเพื่อสร้างความก้าวหน้าให้สังคม จนนำไปสู่สังคมตัวเองเผชิญ “ความเสี่ยง” ลักษณะแบบใหม่ จนทำให้ผู้คนเริ่มหันมาคิดทบทวนและตั้งคำถามกับความรู้และสถาบันทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับความเป็นสมัยใหม่เหล่านี้ เพื่อหาทางออกในการรับมือกับภัยอันตรายแบบใหม่ สภาวะของการทบทวนตั้งคำถามกับความเป็นสมัยใหม่ดังกล่าวเป็นสิ่งที่เบ็คส์และกิดเดนส์เรียกว่า “Reflexive Modernity”

กล่าวโดยสรุป แนวทางการศึกษา “ความเสี่ยง” แบบ “สังคมเสี่ยงภัย” คือการทำความเข้าใจว่า “ความเสี่ยง” ในยุคสมัยปัจจุบันที่สังคมตะวันตกกำลังเผชิญ ได้ก่อผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงความหมายของความเสี่ยง วิธีชีวิตผู้คนที่สัมพันธ์เกี่ยวข้องกับความเสี่ยง และอำนาจรัฐในการเข้ามาบริหารจัดการความเสี่ยงในชีวิตประจำวันของผู้คนในสังคมตะวันตกอย่างไรบ้าง

(3) การปกครองชีวญาณ เป็นข้อเสนอเชิงทฤษฎีของ มิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault) นักคิดชาวฝรั่งเศส ที่ใช้อธิบายเทคนิควิธีการของรัฐสมัยใหม่ในการควบคุมพลเมืองในระดับจิตสำนึก ซึ่งเป็นแนวทางการศึกษาที่นำมาใช้วิเคราะห์ความเสี่ยงในฐานะ “วาทกรรม” และเป็นเครื่องมือทางการเมืองของรัฐสมัยใหม่ที่ใช้บริหารปกครองประชากร

การศึกษา “ความเสี่ยง” ของแนวคิดนี้ แตกต่างจาก 2 แนวคิดก่อนหน้าในระดับรากฐาน กล่าวคือ ในขณะที่แนวคิดแบบ “แนวคิดการตีความสัญลักษณ์ทางสังคมวัฒนธรรม” และ “สังคมความเสี่ยง” มองว่า “ภัยอันตราย” (Hazard, Danger) บางอย่างนั้นเป็น “ความจริงเชิงประจักษ์” (Fact) สัตว์ สิ่งของ หรือเหตุการณ์บางอย่างสามารถสร้างความเสียหายแก่ทรัพย์สินและชีวิตของผู้คนได้จริงๆ โดยไม่เกี่ยวข้องกับการตีความของปัจเจกหรือกลุ่มคน แต่การประเมินว่าภัยอันตรายเป็น “ความเสี่ยง” หรือไม่ และจะจัดการรับมืออย่างไรนั้น สัมพันธ์อยู่กับมิติทางสังคมวัฒนธรรมที่แตกต่างหลากหลายของแต่ละสังคม อย่างไรก็ตาม แนวคิดแบบการปกครองชีวญาณกลับมองว่า “ภัยอันตราย” และ “ความเสี่ยง” ไม่ใช่ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ แต่เป็นสิ่งที่ประกอบสร้างทางสังคมโดยสมบูรณ์ การนิยามว่าอะไรคือความเสี่ยง อะไรคือภัยอันตราย ขึ้นอยู่กับ

เกณฑ์ทางสังคมวัฒนธรรมของแต่ละสังคม และประสบการณ์ของปัจเจกหรือกลุ่มทางสังคมนั้นเป็นหลัก ไม่มีเกณฑ์ที่เป็นกลางและสากลที่สามารถชี้ชัดได้แน่นอนตายตัว นอกจากนี้ การนิยามและการจัดการความเสี่ยงมักสัมพันธ์กับความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างผู้คนในสังคมอยู่เสมออีกด้วย

แนวคิดการปกครองชีวญาณมองว่า “ความเสี่ยง” เป็นส่วนหนึ่งของกลไกทางการเมืองที่รัฐสร้างขึ้น เพื่อควบคุมพลเมืองตนเอง นักคิดในสายนี้อธิบายว่า “รัฐชาติ” แบบที่เราเรารู้กันในปัจจุบันว่าเป็นประเทศที่มีเส้นเขตแดนชัดเจน มีองค์กรบริหารจัดการหลักคือรัฐบาล และมีพลเมืองของแต่ละรัฐอย่างชัดเจน ซึ่งเกิดในราวศตวรรษที่ 16 นั้น ได้พัฒนาการปกครองพลเมืองตัวเองมาโดยตลอด โดยในศตวรรษที่ 17-18 รัฐชาติสมัยใหม่นำกลไกทางการเมืองสำคัญอย่างหนึ่งมาใช้ควบคุมวิถีชีวิตของพลเมือง คือ “วินัย” (Disciplines)

กล่าวโดยย่อ “วินัย” คือ การทำให้วิถีชีวิตของผู้คนมีความชัดเจนแน่นอนในสายตาของรัฐ ไม่สะเปะสะปะหลากหลายเหมือนยุคก่อนหน้าซึ่งทำให้รัฐบาลควบคุมได้ลำบาก เทคนิคสำคัญของวินัย คือ การสร้าง “ตาราง” ลงบนมิติเวลาและพื้นที่ของสังคม การวางตารางลงบนมิติเวลาเป็นการสร้างตารางกิจกรรมประจำวันให้กับสมาชิกในสังคมว่าควรทำอะไรตอนไหนและเวลาใดไม่ควรทำอะไร ส่วนการวางตารางลงบนมิติพื้นที่เป็นการกำหนดว่าพื้นที่ไหนใช้ทำอะไรบ้าง อาทิ พลเมืองกลุ่มไหนใช้พื้นที่ใดได้บ้าง กลุ่มไหนใช้พื้นที่ใดไม่ได้บ้าง พื้นที่ใดพลเมืองบางกลุ่มเข้าได้ พลเมืองบางกลุ่มห้ามเข้า เป็นต้น การสร้างตารางลงบนพื้นที่และเวลายังกินความถึง “ร่างกายของพลเมือง” เพราะอำนาจแบบระเบียบวินัยยังได้เข้าไปกำกับควบคุมด้วยว่า “ร่างกายและจิตใจที่สมบูรณ์แข็งแรง” ควรจะมีลักษณะอย่างไร จะสร้างขึ้นได้อย่างไร ร่างกายและจิตใจที่ไม่สมบูรณ์แข็งแรงเป็นอย่างไร ทำอย่างไรจึงจะป้องกันไม่ให้พลเมืองมีร่างกายและจิตใจที่เจ็บป่วยเป็นโรค เป็นต้น

นอกจากรัฐหรือเจ้าหน้าที่รัฐเองจะทำหน้าที่ผลักดันให้กลไกการควบคุมพลเมืองด้วยวินัยดำเนินไปอย่างราบรื่น รัฐยังทำให้พลเมืองช่วยเหลือรัฐในเรื่องนี้อีกด้วย โดยการสร้างกระบวนการขัดเกลาที่แบบเนียนให้พลเมืองคอยควบคุมสอดส่องตัวเองและคนอื่นอยู่เสมอว่าใครมี “ความเสี่ยง” ที่จะละเมิดทั้งกฎระเบียบทางกฎหมายและกฎเกณฑ์ทางสังคม ใครคือ “กลุ่มเสี่ยง” ที่รัฐควรระแวงระวัง หรือใครได้ “เปียงเบน” จากเกณฑ์มาตรฐานไปแล้วและรัฐต้องรีบจัดการโดยเร็ว

กล่าวโดยย่อ การศึกษา “ความเสี่ยง” ตามแนวคิดการปกครองชีวญาณ จะเน้นที่การวิพากษ์กระบวนการทางสังคมการเมืองที่รัฐใช้วาทกรรมและความรู้เกี่ยวกับความเสี่ยงของผู้เชี่ยวชาญเป็นเทคนิคกลไกทางการเมืองและรองรับความชอบธรรมของเหตุผลทางการเมืองเพื่อการบริหารปกครองพลเมืองยุคร่วมสมัย นอกจากนี้ การศึกษา “ความเสี่ยง” ตามแนวคิดการปกครองชีวญาณ ยังพยายามเปิดเผยให้เห็นว่ากระบวนการสร้าง “ความเสี่ยง” ให้กลายเป็น “ความจริง” ของรัฐเป็นอย่างไร มีเงื่อนไขปัจจัยใดเข้ามาเกี่ยวข้องบ้าง มันได้ก่อผลกระทบต่อชีวิตประจำวันผู้คนอย่างไรบ้าง และพลเมืองเองต่อต้านต่อรองขัดขืนต่อเทคนิควิธีการปกครองของรัฐรูปแบบนี้ได้อย่างไร

การทบทวนแนวคิดมิติสังคมวัฒนธรรมของปัจจัยเสี่ยงที่ปรากฏในเอกสารประกอบการบรรยายครั้งนี้ เป็นเพียงการทบทวนเบื้องต้นเท่านั้น ในแวดวงวิชาการการศึกษาความเสี่ยงร่วมสมัยยังมีรายละเอียดของแนวคิดและแนวทางการศึกษาความเสี่ยงอีกมาก รวมทั้งในบริบทสังคมไทยเองก็ยังมี การนำแนวคิดดังกล่าวมาศึกษาอยู่น้อย ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีการศึกษาค้นคว้าแนวคิดมิติสังคมวัฒนธรรมกับความเสี่ยงเพิ่มเติม พร้อมไปกับการสร้างงานศึกษาวิจัยประเด็นนี้ในประเทศไทยให้มากยิ่งขึ้น

เอกสารอ้างอิง

- O. Zinn, Jens. (2008). "Risk society and reflexive modernization". Social theories of risk and uncertainty: An introduction. Edited by O. Zinn, Jens. Blackwell Publishing. Pp. 18-49
- Lupton, Deborah. (1999). "Introduction: Risk and sociocultural theory". Risk and sociocultural theory: New directions and perspectives. Edited by Lupton, Deborah. Cambridge University Press. Pp. 1-13
- Lupton, Deborah. (2 edition). (2012). Risk. Routledge.